

Aleksandr Nikolaýewiç Radişew

Category: Filosofiýa, Kitapcy, Medisina, Nukdaýnazar, Ýazyjy
şahyrlaryň we alymlaryň terjimehaly

написано kitapcy | 22 январа, 2025

Aleksandr Nikolaýewiç Radişew ALEKSANDR NIKOLAYEWIÇ RADIŞEW

Aleksandr Nikolaýewiç Radişew, rus şahyry, filosof.

■ Radişew kim bolupdyr?

A.N.Radişew 1749-njy ýylyň 31-nji awgustynda Moskwanyň Saratow guberniýasynda dworýan maşgalasynda doguldy.

Şahyryň çagalygy kakasynyň mülkünde Radişew oňat bilim alypdyr. geçýär. Onuň ilkinji mugallymy öz kakasydyr. Latyn, polýak, fransuz we nemes dillerini suwara bilipdir. 1756-njy ýylda Moskwa uniwersitetine girýär, soňra Peterburgyň pažesk korpusynda, ondanam soň Germaniýanyň Leýpsig uniwersitetinde okapdyr.

XVIII-XIX asyr rus ýazyjy-şahyrlarynyň aglabasynyň Günbatar Ýewropa edebiýatyndan täsirlenşi ýaly, A.N.Radişewiň dünýägaraýşynyň kemala gelmeginde-de fransuz materialistleriniň eserleri aýgytlaýjy rol oýnaýar. Ýaşlygyndan onuň hemme zady biljek bolýan akyl-paýhasy bilimleri çuňňur özleşdirmäge çalşypdyr. Radişew özbaşdak köp okapdyr, ylmy we çeper edebiýaty öwrenipdir, aň-bilim ýaýradyjylaryň eserleri bilen gyzyklanypdyr, rewolýusion ideýalara ýugrulan kitaplary okapdyr. Russiýa gaýdyp gelenden soň, Radişew Senatda, Kommers-kollegiýada we gümrük wedomostwosynda çinownik bolup gulluk edpdir.

Radişew filosofiýanyň düýp taglymatyna materialistik nukdaýnazardan seredip, älem çäksiz diýen pikirde bolupdyr. Dünýä akyl ýetirme ylym we akyl-paýhas arkaly mümkin bolýar. Materiýanyň esasy prinsipleri barlyk, hereket, wagt we mekandyr. Pikiriň maddy organy adamyň beýnisi (мозги), adamyň tapawutly aýratynlygy geplemek ukybydyr (печь). Radişew terbiýe meselesiniň üstünde köp durupdyr. Ol rus rewolýusion

pedagogikasynyň, etika we estetikasynyň düýbünü tutujydyr. Radişewiň aňynda Russiýada dowam eden krepostnoýçylyk tertipleriň adalatsyzdygy hakyndaky pikirler kem-kemden döräp ugrapdyr. Onuň möwç urýan kalbynda halkyň has oňat geljek ugrundaky göreşi ýaňlanypdyr, bu göreş bolsa Pugaçýowyň gozgalaňynyň barşynda has mese-mälim ýüze çykypdyr. Fransiýadaky rewolýusion samoderžawiýe-krepostnoýçulyk gurluşyny ýykmagyň zerurdygyna bolan ynamy Radişewde gutarnykly döredipdir.

Sussupeslige düşüp awy içen A.N.Radişew 1802-nji ýylyň 24-nji sentýabrynda Sankt-Peterburgda aradan çykýar.

■ XVIII asyryň ikinji ýarymynda Russiýanyň syýasy we sosial-ykdysady jemgyýetçilik ýagdaýy

XVIII asyryň ikinji ýarymynda Russiýada köne bilen täzäniň arasyndaky, öz möwritini geçirip barýan feodalçylyk-krepostnoýçylyk gurluş bilen buržuaz gatnaşyklaryň arasyndaky garşylyklar barha aýdyň ýüze çykyp ugrapdyr. Krepostnoýçylyk hukugy we patyşanyň samoderžawiýe häkimiýeti Russiýanyň sosial-ykdysady taýdan ösmegini bökdäpdir. Ýurduň tehniki we medeni progresi hem bökdelipdir. Krepostnikler köneçe hereket etmegini gowy görüp, feodallara garaşly ilatyň az öndürijilikli, bendiçilikli zähmetini ekspluatatirlemegi güýçlendiripdirler. Şol wagtyň özünde bolsa kapitalistik Angliýada senagat öwrülişigi başlanypdyr, gol zähmetiniň ýerine maşynlar gelipdir. Fransiýada buržuaz rewolýusiýasy bolup geçipdir. Dünýä taryhynyň bu wakalary Russiýanyň önünde mundan beýläkki ösüşiň ýollary hakyndaky meseläni goýupdyr. 1773-1775-nji ýyllaryň daýhanlar urşy zähmetkeş halkyň özüniň kemsidilen, bütinleý diýen ýaly gulçulyklu ýagdaýy bilen razylaşmak islemeýändigini hökümdar toparlara we ähli dworýanlara görkezipdir. Russiýanyň iň oňat we progressiw adamlary, köne, krepostnoýçylyk gatnaşyklaryny we çäklendirilmedik patyşa häkimiýetini saklap galmagyň ýurduň mundan beýläkki ykballary üçin heläkçiliklidigi hakyndaky netijä gelýärler. Russiýada feodalçylyk-krepostnoýçylyk

sistema we samoderžawiýä garşy gönükdirilen rewolýusion ideologiýa ýüze çykýar. A.N.Radişew bu rewolýusion ideologiýanyň ajaýyp wekili bolýar.

■ Radişew we onuň «Peterburgdan Moskwa syýahaty»

1790-njy ýylyň tomsunda peterburgly täjir G.K.Zotowyň kitap dükanynyň tekjelerinde onçakly göze ilmeýän, hatda göräýmäge ýönekeýje bolan at bilen «Peterburgdan Moskwa syýahat» diýen täze kitap peýda bolupdyr. Şol kitapda awtoryň ady görkezilmändir. Şol wagtlarda ýol ýazgylarynyň ençemesi çykypdyr, şeýle bolansoň senzuranyň çinownikleri bu esere ähmiýet bermän, onuň çap edilip çykarylmagyna ygtyýar beripdirler. Bu kitap alyjylaryň ünsüni çalt özüne çekipdir. Bu täze neşir hakyndaky habar бүтін Peterburga ýaýrapdyr. Kitaby okap çykмага howlугypdyrlar, ondan golýazma kopiýalaryny göçürip alypdyrlar. Ýönekeý adamlar, ilatyň artyk hukugy bolmadyk gatlaklaryndan gelip çykan sada adamlar «Peterburgdan Moskwa syýahat» diýen kitaba aýratyn höwes bilidiripdirler. Kitabyň bir ekzemlýary Ýekaterina II-niň eline düşüpdür. Ol kitaby başdan-aýak okap çykypdyr we gahar-gazaba münüpdür. Ol kitabyň awtory hakynda «bu topalaňçy Pugaçýowdan hem erbet» diýip aýdypdyr. Kitabyň tekstiniň gapdallarynda imperatrissa köp sanly bellikler edipdir. Ol şeýle ýazypdyr:

«Awtor daýhanlaryň pomeşiklere garşy goşunlaryň naçalniklere garşy... gahar-gazaba münmegine ýykgyň edýär. Ol fransuz rewolýusiýasyny mysal görkezmekçi bolýar. Patyşalara jeza bermek howpuny salýar».

Kitap satýan adamyny tussag astyna alypdyrlar, ondan soň kitabyň awtorynyň A.N.Radişewdigini bilipdirler. Basym Radişewi ele salyp, ony türmä taşlapdyrlar we gazaply sorag edip ugrapdyrlar. Ol özüniň şol kitabyň awtorydygyny inkär etmändir, ýöne pikirdeşlerinden hiç kimiň adyny bermändir. Tiz wagtdan soň patyşanyň guran adalatsyz sudy ol barada ölüm jezasy hakyndaky çözgüdi çykarypdyr, suduň barşyna bolsa

imperatrissanyň özi ýolbaşçylyk edipdir. Şwesiýa bilen ýaraşyk baglaşylmagy mynasybetli we özüni Ýewropada rehimdar hökmünde görkezjek bolup, imperatrissa onuň ölüm jezasyny Sibire on ýyl sürgün etmek bilen çalşyrypdyr. Polisiýa Radişewiň kitabyny ýygnamak üçin elinde baryny edipdir. Bu kitap tapylan adamlaryň hemmesine temmi beripdirler. «Peterburgdan Moskwa syýahatyň» tiražyny bolsa ýok edipdirler. Emma kitabyň ekzemplýarynyň hemmesini konfiskasiýalamak başartmandyr. Mundan başga-da, «Peterburgdan Moskwa syýahat» diýen kitap golýazma görnüşinde ýaýradylýpdyr.

Radişewiň tussag edilendigi we oňa rehimsizlik bilen jeza berlendigi hakyndaky habar Peterburga ýaýrapdyr. Käbirleri «onuň betbagtçylygyny eşidip, gahar-gazaba münüpdirlər, gözýaş edipdirler». Radişewiň ady demokratik meýilli adamlaryň toparlarynyň arasynda hormatly we gadyrly at hökmünde çalt ýaýrapdyr, olar «Peterburgdan Moskwa syýahatyň» awtoryny özleriniň ruhy mugallymy hasap edipdirler.

■ «Açgöz wagşylar! Doýmaz-dolmaz sülükler!»

Ýekaterinanyň hökümetini Radişewiň eserinde nämeler gorkuzdyka? Munuň üçin saldamly sebäpler bolupdyr. «Peterburgdan Moskwa syýahat» diýen kitapda özleriniň krepostnoýlary hakynda oda-köze düşýän hoşgylaw pomeşikler hakynda galp, şelaýyn degşirmeler bolmandyr. Bu kitapda daýhanlary çakdanaşa gysyp gelen has aýylganç dworýanlar hem aram tankyt hasap edilmändir. Bu ýagdaýlaryň ikisi-de şol wagtyň rus metbugatynda eýýäm ençeme gezek duş gelipdir, şonuň üçin munuň özi ýokary häkimiýetiň ünsüni onçakly özüne çekip durmandyr, çünki ol dowame edip gelýän tertiplere wehim salmandyr. Radişewiň kitaby bolsa bütinleý başga bolupdyr. Onuň sahypalaryndan Russiýanyň ähli pomeşiklerine, olaryň arasynda bolsa birinji imperatrissanyň özüne gahar-gazap, çym-pytrak ediji rewolýusion protest gös-göni bildirilipdir. Ýekaterina II-niň Radişewiň «Peterburgdan Moskwa syýahatyny» okanda Pugaçýowy ýada salmagy ýöne ýerden däl, onuň awtor «mužikleriň topalaň turuzmagyna umyt baglaýar» diýen netijä

gelmegi ýöne ýere däldir. Dworýanlara ýüzlenip, Radişew şeýle ýazypdyr:

«Açgöz wagşylar! Doýmaz-dolmaz sülükler! Biz daýhana näme goýýarys? Onuň elinden alyp bilmeýän zadymyzy ~ diňe howany goýýarys».

Başga bir ýerde «Peterburgdan Moskwa syýahatyň» awtory pomeşigi «wagşy», «gan sorujy» diýip atlandyrýar, graždan adyny dakynmaga mynasyp bolmadyk adam diýip atlandyrýar. Onuň şu aşakdaky yhlasly çagyryşy daýhanlara ýüzlendirilpdir:

«Ony (pomeşigi) ogry diýip atlandyryň, oniň ekerançylyk gurallaryny kül ediň, onuň goşlaryny, mallaryny we ekinlerini ýakyň, külüni bolsa onuň ejir görkezen ýeri bolan ekin meýdanlaryna sepiň».

Emma halkyň elinden pomeşigiň talap alan baýlygyny ýok etmek işiň diňe bir tarapydyr. Radişewiň degşirmeleri mundan has aňry gidýär. Ol zähmetkeşleriň ezilen köpçüliginiň diňe bir ezişiň zynjyryny gyrmak hukugyny ykrar etmek bilen çäklenmän, eýsem şol köpçüligiň özüni gul edijileri ýok etmek hukugyny hem ykrar edýär:

«Oh! Eger-de çekip bolmajak ýük zerarly horluk çekýän gullar gahar-gazaba münüp özleriniň erkinligine päsgel berýän hojaýynlarynyň kellelerini, özleriniň ynsanýetçiliksiz hojaýynlaryň we özleriniň ekin meýdanlaryny biziň ganymyza gark eden hojaýynlarynyň kellerini demir bilen çym-pytrak etselerdi!» diýip aýdanda, ol dworýanlara hut şonuň ýaly takdyryň garaşýandygyny aýdypdyr. Krepostnoýçylyk hukugynyň we bu hukugy berjaý edijiler bolan pomeşikleriň agdarylmalygynyň adalatlydygyna we gutulgysyzdygyna bolýan çuňňur ynam Radişewde azat edilen halkyň öz jümmüşinden «beýik ärleri» ~ adamy adamyň ezmegine ýat bolan prinsipler esasynda jemgyýet gurjak adamlary orta çykarjakdygyna bolan ynam bilen utgaşypdyr.

■ «Patyşalara jeza bermek howpy salynýar».

Radişewiň eseriniň rewolýusion mazmuny asla munuň bilen yem tamamlanmaýar. Baryp ýatan respublikaçy bolan ol Russiýada samoderžawiýäniň gürrüňsiz ýok edilmelidigini ~ onda-da halk gozgalaňy arkaly ýok edilmelidigini ikuçsyz aýdypdyr. Radişewiň düşünjesinde patyşa «wagşydyr, ähli wagşylaryň içinde iň bir zandyýamanydyr». Halk ýurtda häkimiýetiň ýeketäk çeşmesi bolup, onuň «patyşanyň kellesinden gylyjy salmak... onuň ondan ar almak hukugy» bardyr. Radişew şonuň ýaly günün gelip ýetjekdigine we şol günüň «ähli günlerden saýlanjakdygyna», şonda bilse «adamzat zynjyryny gyryp, azatlyk umydy bilen ww tebigatyň beren hukugy bilen öňe hereket etjekdigine» ynanypdyr. Ana, şonda «aýylganç häkimiýet göz açyp-ýumasy wagtyň içinde gürüm-jürüm bolar».

Russiýadaky samoderžawiýe-krepostnoýçylyk düzgünini külpeýekun ediji şeýle gazaply tankyt, bu düzgüniň rewolýusion esasyda ýykyljakdygynyň şeýle esaslandyrylmagy ilkinji gezek ýaňlanypdyr.

Radişew hakyky watançy bolupdyr. Russiýanyň halkyna hyzmat etmek ideýalary ugrunda yhlasly göreşiji bolupdyr, Russiýanyň halky hakynda bolsa ol şeýle diýipdir:

«Oh, at-abraý we şan-şöhrat üçin dörän halk!»

Krepostnoýçylyk gurluşa we patyşa samoderžawiýesine garşy göreşijileriň soňrakky nesilleri Radişewiň däpleri eýeripdirler.

Uzadaky Ilim galaayna Radişewi diňe bir konwoý äkitmek bilen çäklenmändir. Ony erkinlige goýberen hyzmatkär adamlary hem Radişewiň ýany bilen meýletin gidipdirler. Sürgünde ýören Radişew özüniň edebi işini dowam etdiripdir, köp okapdyr, oýlanypdyr. Radişewiň medisina baradaky bilimleri Sibirde örän gerekli bolupdyr, bu ýeriň ilaty onuň ak ýürekden beren kömegine minnetdarlyk bildiripdirler.

Ýekaterina II ölenden soň, Radişew sürgünden gaýtarylyp getirilipdir. Kaluga guberniýasynda ýerleşen mülkünde, ýöne polisiýanyň gözegçiligi astynda ýaşamaga oňa ygtyýar berlipdir. Aleksandr I tagta çykan mahalynda bolsa kanunlary

düzmek üçin komissiýada işlemek Radişewe teklip edilipdir. Bu ýerse yzarlamakdan doly bolan ýyllaryň Radişewiň saglygyny gowşadandygy, ýöne weli onuň ynanjyny syndyryp bilmändigini aýdyň bolupdyr. Ol özüniň kanun proýektini hödürläpdir, bu proýektde bolsa onuň azatlyk söýüjilikli ideýalary beýan edilipdir. Munuň özi naçalnigiň göwnüne ýaramandyr, şoňa görä-de Sibiri ýene-de, Radişewiň ýadyna salypdyrlar.

Özüniň Russiýada näme-de bolsa bir zarlary üýtgetjek bolmak synanyşyklarynyň biderek bolandygyny görüp, sussupeslige düşen Radişew awy içip, özüni öldüripdir. Ölmeziniň öň ýanynda ol: «Nesiller meniň arymy alar» diýipdir. Russiýanyň iň rõwşen akyldarlarynyň biri samoderžawiýe despotizminiň pidasy bolupdyr. Ýöne Radişewiň ideýalary ýaşamagyny dowam etdirýär. Ýazyjy şahyrlaryň we alymlaryň terjimehaly